

על שיבוש שנפל בתשובות הגאונים

(הרכבי סימן שמ"ז)

חנינה בן מנחם

תשובת רב האי גאון למר רב יעקב בר מר ניסים ממדינת קירואן המודפסת בתשובות הגאונים הרכבי שמ"ז,¹ והעוסקת בשאלה כיצד ינהג הדיין שלפניו עומדות תשובות סותרות של שני גאונים שונים, הרבתה להעסיק את חוקרי ספרות הגאונים.² בתשובה זו, כך נראה לי, נפלה טעות וסדר השורות בה משובש.

אל יפליא אותנו הדבר שתשובה של הגאונים משובשת. כבר נשאל הר"י מיגאש, בשאלה מפורסמת לא פחות, מה עדיף – הסתמכות הדיין על דברי התלמוד או על דברי הגאונים.³ השואלים מציינים בשאלתם את מצבן הירוד והבלתי אמיין של תשובות הגאונים: "ולא נעלם מאדוננו שהתשובות אינם עומדות על מצב אחד, בפרט הישנות מהם שנכנס בהם ההפסד מצד המעתיקים אותם..." ליקוי זה נוצר בשל אופן מסירתן של התשובות והידיים שנשתלחו בטקסט המקורי בגלגוליו ממקום למקום. את הדילמה של השואלים אפשר לנסח כפרדוקס של ספרות השאלות והתשובות: מן ההיבט הנורמטיבי התשובה היא מקור משפטי ראשון במעלה, ואילו מן ההיבט הטקסטואלי זהו מקור

הכותב הוא פרופסור לתורת המשפט ומשפט עברי בפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים

1 על מקבילות לתשובה זו ראו ש' עמנואל, תשובות הגאונים החדשות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 97.
2 ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב, עמ' 180-181; גנזי קדם: מאסף מדעי לתקופת הגאונים, ערוך על ידי בנימין מנשה לויין, חיפה תרפ"ג, כרך ב, עמ' 19; אוצר הגאונים: למסכת סנהדרין, תשובות ופירושים ערוכים על ידי חיים צבי טויבש, ירושלים תשכ"ז, סימן צב; ד' רוזנטל, 'לתולדות רב פלטי גאון ומקומו במסורת ההלכה', שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 618; עמנואל (לעיל, הערה 1), עמ' 106; י' בלידשטיין, 'על הכרעת ההלכה בזמן הזה', דיני ישראל, כ-כא (תש"ס-תשס"א), עמ' 9.
3 שו"ת הר"י מיגאש, קיד. 3

בלתי אמיץ. בתשובתו אין הר"י מיגאש נזקק להיבט זה של השאלה אבל בוודאי זהו עניין מטריד.⁴

השיבוש שחל בתשובת רב האי גאון במקרה זה חוזר על עצמו בכל עדי הנוסח ואין לנו אף לא מופע אחד של התשובה נקי מן הטעות. קביעת נוסח בניגוד לכל עדי הנוסח הקיימים לפנינו מלווה תמיד בהיסוסים מובנים. עם זאת, נראה לי שבמקרה זה כל ניסיון להגן על הנוסח הקיים אינו אלא ניסיון להגן על טעות של מעתיק קדום. לדעתו לפנינו שיבוש הנוסח המקורי, שחל, כך אפשר לשער, מכך שמעתיק קדום שיבץ לתוך הטקסט הערה שהייתה כתובה בגיליון התשובה, במקום שגוי.⁵

להלן נוסח התשובה כפי שהיא מופיעה בתשובות הגאונים הרכבי, מחולקת לפסקאות (המילים המודגשות נמצאות שלא במקומן):

1. וש' [וששאלת]. היכא דשתי תשובות לב' גאונים חלוקות זו על זו וכל אחד מבעלי הדינין או הדיינין נקט חדא מיניהי מאי עבדינן. מי עבדינן כדר' יהושע בן קרחא דאמ' בדברי תורה הלך אחר המחמיר בדברי סופרים הלך אחר המקיל.
2. הכין חזינא כי במקום שיכולין לשאל את הרבר מבית דין הגדול שהוא קיים באותה שעה שואלין ועושיין כדבריו שנמצא הוא דן את אותו הדין ואין לך אלא שופט שבימך. ואין עליו לעשות כדברי אחרים אילא כמה שהוא רואה דאמרינן אמ' להו רבא לרב פפא ולרב הונא בריה דרב יהושע כי אתי פסקא דינא דילי לקמיכו וחזיתו ביה פירכא לא תיקרעוה עד דאתיתו לגבאי דאי אית לי טעמא אמינא לכו ואילא הדרנא בי לאחזר מיתה לא תיקרעוה ומיגמר נמי לא תיגמרו מיניה שאין לדיאן אילא מה שענינו רואות.⁶ ונמצא בית דין הגדול שהוא מכריעו כמהו יעשה.

4 על היסוסים בדבר אמינותן של התשובות מן הבחינה הטקסטואלית ראו עוד שו"ת רבי אברהם בן הרמב"ם, פב; שו"ת הרשב"א, חלק א, סימן אלף, קסו.

5 דוגמה נוספת לשיבוש שחל בתשובה עקב כך שנשתלו בתוכה שורות שלא במקומן מצויה בתשובות הרמב"ם, מהדרות בלאו, סימן של, המובאת להלן. השורות המודגשות אינן אלא תמצית התשובה של הרמב"ם כפי שהיא מופיעה בשלמותה בתשובה. בתוך השאלה הן אינן מובנות – הן קוטעות את רצף העניין ואינן הגיוניות, שהרי השואל יודע את כל השתלשלות העניין. השמטתן הופכת את השאלה לקההרנטית ובעלת רצף זמני ונושאי. נראה כי תמצית התשובה, שהייתה ככל הנראה כתובה בשולי הגיליון, הוכנסה על ידי מעתיק לתוך השאלה תוך הוספת מילות שאלה.

שאלה: ילמדנו רבינו ראובן מכר לשמעון דבר מה לעת ידוע בדינר והוא שוה שני שלישי דינר וכתב עליו בזה שטר לזמן ידוע וכשהגיע הזמן תבעו ממנו טען עליו באונאה ואמר יש לי עדים מעידים שבעת שקניתייה היתה שוה כך וכך האם כאשר יביא העדים לא יפרע לו זולתי כפי מה שהיתה שוה אם לאו. ואם לא יביא ראיה יתחייב ראובן שבועה שלא היתה בה אונאה. ואח"כ ראובן המתין על שמעון ב' חדשים אחרים בתנאי שיעתק החוב לאדם אחר וכתב אחי שמעון שהוא לוי שטר עליו לפרוע החוב הנז' בתשלום הב' חדשים האם לשמעון אח"כ לתבוע התוספת ואם חייב לוי לפרוע החוב לראובן משלו בפני שמעון ואם יוכל לוי לטעון על ראובן כמו שטען עליו שמעון מהתוספות יורינו מורינו ושכרו כפול מן השמים.

תשובה: אם נתיקיים זה אותה התוספת היא אבק רבית ואין ראוי להוציאה לא מהקונה ולא מאשר הועתק אליו החוב. ואם לא יתיקיים זה בעדים ישבע המוכר הסת שלא הוסיף עליו בסבת ההמתנה מאומה ויגבה חובו וכתב משה.

6 כשיבוא פסק דין שלי לפניכם ורואים אתם בו פירכא – לא תקרעוהו עד שתבואו לפניי, אם יש לי טעם – אומר לכם, ואם לא – אחזור בי, לאחזר מיתה לא תקרעוהו ואף לא תלמדו ממנו שאין לדיין אלא מה שענינו רואות (בבא בתרא קל, ע"ב).

3. אבל בזמן שאי אפשר להעלות את הדבר לבית דין הגדול ויש שתי תשובות לשני גאונים עושה הדיין מה שהוא רואה ומה שהוא מכריע בלבבו שאין לו אלא מה שענינו רואות. וכשנתלה בעל דין בתשובת הגאון האחד אין משגיחין עליו.
4. ואם שני דיינים חלוקין ששניהן שוין באותו הדבר עושין כר' יהושע בן קרחא אם דבר איסור הוא דאורייתא מחמירין בו ואם ממון הוא ואחד אומ' להוציא ואחד אומ' שלא להוציא אין מוציאין. וכללו של דבר בכך מהלכין אחר המקל. נוסח התשובה (על פי תשובות הגאונים הרכבי) ללא השיבוש (המילים המודגשות שולבו במקומן הנכון):
1. וש' היכא דשתי תשובות לב' גאונים חלוקות זו על זו וכל אחד מבעלי הדינין או הדיינין נקט חדא מינה מאי עבדינן. מי עבדינן כדר' יהושע בן קרחא דאמ' בדברי תורה הלך אחר המחמיר בדברי סופרים הלך אחר המקיל.
2. הכין חזינא כי במקום שיכולין לשאל את הדבר מבית דין הגדול שהוא קיים באותה שעה שואלין ועושין כדבריו שנמצא הוא דן את אותו הדין ואין לך אלא שופט שבימך [...] ונמצא בית הדין הגדול שהוא מכריעו כמהו יעשה.
3. אבל בזמן שאי אפשר להעלות את הדבר לבית דין הגדול ויש שתי תשובות לשני גאונים עושה הדיין מה שהוא רואה ומה שהוא מכריע בלבבו שאין לו אלא מה שענינו רואות ואין עליו לעשות כדברי אחרים אלא כמה שהוא רואה דאמרינן אמ' להו רבא לרב פפא ולרב הונא בריה דרב יהושע כי אתי פסקא דדינא דילי לקמיכו וחזיתו ביה פירכא לא תיקרעוה עד דאתיתו לגבאי דאי אית לי טעמא אמינא לכו ואילא הדרנא בי לאחרא מיתה לא תיקרעוה ומיגמר נמי לא תיגמרו מיניה שאין לדיאן אילא מה שענינו רואות וכשנתלה בעל דין בתשובת הגאון האחר אין משגיחין עליו.
4. ואם שני דיינים חלוקין ששניהן שוין באותו הדבר עושין כר' יהושע בן קרחא אם דבר איסור הוא דאורייתא מחמירין בו ואם ממון הוא ואחד אומ' להוציא ואחר אומ' שלא להוציא אין מוציאין. וכללו של דבר בכך מהלכין אחר המקל.
- פסקאות 2 ו-3 מהוות את תשובת הגאון לחלק הראשון של השאלה המופיעה בפסקה הראשונה - כיצד לפסוק כאשר כל אחד מבעלי הדין נתלה בתשובת גאון התומכת בעמדתו. הגאון מבחין בין שני מצבים: (1) כאשר ניתן לשלוח את הדין לבית דינם של הגאונים; (2) כאשר לא ניתן לשלוח את הדין לבית הדין הגדול של הגאונים. שליחת השאלה לבית הדין הגדול היא הפתרון המועדף שכן בית הדין המקומי אינו צריך להכריע בין תשובות הגאונים, והפסק יוכרע על ידי בית הדין הגדול. העיקרון "אין לך אלא שופט שבימך", שהגאון מפנה אליו בדבריו בהקשר זה, הוא העיקרון ההלכתי הקובע, במקרה זה, את עדיפות הכרעתו של בית הדין הגדול הקיים באותה שעה על הכרעות סותרות של בית הדין הגדול שקדם לו. מבוכתו של הדיין כיצד להכריע לנוכח קיומן של תשובות סותרות מסולקת באמצעות הכרה בסמכות מוסדית הנתונה לבית הדין הגדול שקיים באותה שעה ולחייב להישמע להוראותיו מבלי שים לב לנכונותן. עיקרון זה מבוסס על הגמרא בראש השנה כה, ע"ב: "הא אין לך לילך אלא אצל השופט

שבימיו⁷, הקובעת חובת ציות כלפי מי שנתמנה פרנס על הציבור ואפילו הוא "קל שבקלים". חובה זו מוטלת גם על הדיין שלפניו מובאות שתי התשובות הסותרות.⁸ עם זה, אם אי אפשר לשלוח את השאלה לבית הדין הגדול צריך הדיין המקומי להכריע בדבר על פי הבנתו שלו ואין עליו להתחשב בדעתם של אחרים. הגאון מבקש להשקיט את לבטיו והיסוסיו של הדיין המקומי, הנדרש להכריע כאן כנגד תשובת גאון, באמצעות עיקרון הלכתי אחר, המעניק חופש לדיין המקומי להכריע על פי הבנתו הוא.

הגאון משתמש אפוא בשני עקרונות הלכתיים שונים, אחד המכפיף לסמכות ואחר המעניק סמכות, החלים במצבים שונים: העיקרון של סמכות מוסדית - "אין לך אלא שופט שבימך" - הקובע, במקרה זה, חובת ציות לבית הדין הגדול, שלה כפוף גם הדיין המקומי; והעיקרון של חופש ההכרעה המעניק סמכות הכרעה לדיין המקומי - "אין לדיין אלא מה שעניו ראות". לעיקרון הראשון עדיפות על פני העיקרון השני, ולכן אם יכול הדיין המקומי להפנות את השאלה לבית הדין הגדול - הוא צריך לנהוג כך. עקרון חופש ההכרעה חל רק כאשר עקרון הסמכות המוסדית אינו ישים.

כדי לבסס את עקרון חופש ההכרעה מצוטטת בתשובה הגמרא במסכת בבא בתרא - "אין לדיין אלא מה שעניו ראות".⁹ אסמכתא זו הכתובה בנוסח התשובה ללא שיבוש באותיות מודגשות השתרבבה בטעות לפסקה השנייה, לפני הציון [...] - אבל מקומה הוא בסוף הפסקה השלישית, כפי שהיא מופיעה בנוסח התשובה ללא שיבוש. בפסקה השנייה אין לה מקום והיא אינה מובנת: ברור שלאור הכרעת בית הדין הגדול אין על הדיין המקומי להתחשב בדעות של אחרים ואף אין עליו לעשות כפי שהוא רואה לנכון, אלא עליו להישמע להכרעת בית הדין הגדול. ייתכן שלפנינו השמטה של הפסקה בגלל טעות שעשה מעתיק שסבר שלפנינו כפל מילים מיותר - טעות שנבעה מן הדמיון בין המילים (אילא מה שעניו ראות... אלא מה שעניו ראות), ואולי נכתבו הדברים במקורם בשולי הגיליון. האסמכתא אינה מוסיפה שום דבר מהותי לתשובה, ומבחינה עניינית התשובה שלמה גם בלעדיה. בין כך ובין כך, מעתיק מאוחר יותר של התשובה שרבב את הדברים שלא במקומם לסוף הפסקה השנייה, אולי שוב מתוך הבנה מוטעית שהפסקה "ואין עליו לעשות כדברי אחרים..." מופנית לבית הדין הגדול עצמו. אפשרות פרשנית זו דחוקה מאין כמוה, שהרי התשובה מופנית לדיין המקומי ואותו היא אמורה להדריך ולא את בית הדין הגדול. מה עוד שהאסמכתא מבבא בתרא עוסקת במפורש בדיין הניצב בפני דילמה דומה לזו שמתוארת בשאלה. בדבריו על האפשרות השנייה - כאשר אי אפשר להעלות את הדבר לבית הדין הגדול - מפנה הגאון ישירות לגמרא בבבא בתרא על ידי שימוש באותה לשון: "עושה הדיין מה שהוא רואה... שאין לו אלא מה שעניו ראות". ואכן, הוא (או מישהו אחריו) ממשיך כאמור ומצטט את הגמרא עצמה. נוסח התשובה כפי שהוא בדפוסים אינו מבחין בין שני

7 ראו גם תוספתא ראש השנה, פרק א, הלכה יח; קהלת רבה, וילנה, פרשה א, ד"ה ד' ר' אבא.
 8 מעניין לציין שהר"י מייגאש בתשובתו, המעדיפה הסתמכות על דברי הגאונים, עושה שימוש ברעיון דומה לזה המופיע כאן: "אבל מי שמורה מתשובות הגאונים וסומך עליהם... אינו טועה בזה לפי שהוא מה שעשה ע"פ ב"ד גדול מומחה לרבים עשה".
 9 בבא בתרא קל, ע"ב - קלא, ע"א.

העקרונות שהגאון משתמש בהם, ומשרבב את האסמכתא לעיקרון השני לתוך הדיון בעיקרון הראשון.

אמנם השבת נוסח הטקסט לקדמותו אינה משנה במקרה זה באופן משמעותי את הבנת התשובה, אבל מכל מקום יש בכך כדי להבהיר הבהר היטב את דברי הגאון ולהעמידם על דיוקם.